

ARTYKUŁY RECENZYJNE

Jarosław Kita

Uniwersytet Łódzki • University of Lodz

 <https://orcid.org/0000-0002-8374-2848>

ORGANICZNIICY I SPOŁECZNIICY NA PROWINCJI.
NA MARGINESIE KSIĄŻKI MARTY MILEWSKIEJ
PT. *MEDYCY, HIGIENIŚCI I DARCZYŃCY. SPOŁECZNE
FORMY WSPARCIA OPIEKI MEDYCZNEJ W GUBERNI
PŁOCKIEJ W LATACH 1865–1914*, WYD. AKADEMIA
FINANSÓW I BIZNESU VISTULA, WARSZAWA 2020,
SS. 250

SUMMARY

Organic workers and social activists in the provinces. On the margins of Marta Milewska's book entitled *Medycy, higieniści i darczyńcy. Społeczne formy wsparcia opieki medycznej w guberni płockiej w latach 1865–1914*, Akademia Finansów i Biznesu Vistula Press, Warszawa 2020, pp. 250

After the defeat of the January Uprising, during the period of increased of Russification policy, the partitioning authorities were not very much involved in the development of various areas of social life in the Kingdom of Poland. This statement also applies to the involvement of foreign authorities in the development of medical care for the inhabitants of the provinces of the Kingdom of Poland. Therefore, all extremely initiatives to support healthcare and people in need of help have become extremely important. Social forms of support for medical care on the example of the Płock Governorate in the second half of the 19th century became the research goal of Dr. Marta Milewska. Through the analysis of source materials of various provenance and by using a literat ure on the subject, she prepared a monograph expanding the current state of historiography in the field of the regional history of Płock and the surrounding area. However, this work will also be useful for comparative research.

KEYWORDS: social initiatives, medical care, hygiene, charity, Płock Governorate, 19th century

STRESZCZENIE

Po klęsce powstania styczniowego w okresie wzmoczonej polityki rusyfikacyjnej władze zaborcze niezbyt mocno angażowały się w rozwój różnych dziedzin życia społecznego w Królestwie Polskim. Konstatacja ta dotyczy także angażowania się przez obcą władzę w rozwój opieki medycznej mieszkańców prowincji Królestwa Polskiego. Dlatego też niezmiernie istotne stały się wszelkie inicjatywy podejmowane oddolnie celem wsparcia opieki zdrowotnej i osób potrzebujących pomocy. Społeczne formy wsparcia opieki medycznej na przykładzie guberni płockiej w drugiej połowie XIX stulecia stały się celem badawczym dr Marty Milewskiej. Poprzez analizę materiałów źródłowych różnej proveniencji i wykorzystanie literatury przedmiotu przygotowała ona monografię poszerzającą dotychczasowy stan historiografii w zakresie historii regionalnej Płocka i okolic. Praca ta będzie jednak przydatna także do badań o charakterze komparatystycznym.

SŁOWA KLUCZOWE: inicjatywy społeczne, opieka medyczna, higiena, dobroczynność, gubernia płocka, XIX w.

Zycie wybitnych osobistości, historia polityczna, dzieje konfliktów zbrojnych – to zagadnienia cieszące się od dziesięcioleci na ogół dużą popularnością wśród badaczy różnych epok historycznych. Natomiast historia społeczna, chociaż w ostatnich latach podejmowana coraz częściej, nadal pozwala na znalezienie tematów nowatorskich bądź tylko w niewielkim stopniu dotychczas eksplorowanych. Codzienna, często bardzo żmudna praca osób z tzw. „drugiego szeregu”, mająca na celu pomoc potrzebującym, na ogół wzbudza mniejsze zainteresowanie badaczy, szczególnie jeśli w grę wchodzi wiek XIX dostrzegany z reguły poprzez pryzmat kolejnych powstań narodowych. Natomiast wszelkie formy związane z realizacją koncepcji pracy organicznej i pracy u podstaw są traktowane dosyć po macoszemu, a nawet organicznikom-społecznikom stawia się zarzut, że ich działania dalekie były od realizacji romantycznego hasła walki o sprawę narodową. Tylko wszelka postawa irredentystyczna powinna zasługiwać na uznanie i taką współcześnie politykę historyczną lansuje rządzący obóz polityczny.

Jedną z takich płaszczyzn badawczych, która niezbyt wpisuje się w martyrologiczną historię Polski, wydaje się być problem dobroczynności i pomocy społecznej na ziemiach polskich, realizowany w dobie zaborów głównie przez „organiczników przy pieniądzach”, niebędących przy tym z reguły zwolennikami walk powstańczych. Problematykę dobroczynności i pomocy społecznej w drugiej połowie XIX stulecia co prawda podejmowali już wcześniej historycy, jak również inni badacze zajmujący się szeroko pojętą polityką społeczną, ale daleko jeszcze do stwierdzenia, że temat został wyczerpany, a konstatacja ta odnosi się przede wszystkim do ujęć o charakterze regionalnym¹. Ta płaszczyzna badawcza jest tak rozległa, a jednocześnie nie tak często podejmowana, że każda kolejna inicjatywa w tym zakresie powinna być mile widziana, a wyniki udostępniane szerszemu gronu odbiorców. Tego typu przedsięwzięcia pozwalają chociażby na podejmowanie analiz komparatystycznych, które umożliwiają powstawanie później prac o charakterze syntetyzującym. Stąd też pomysł na książkę o społecznych formach wsparcia opieki medycznej w guberni płockiej w okresie od powstania styczniowego do wybuchu Wielkiej Wojny, zrealizowany przez dr Martę Milewską, należy uznać za uzasadniony.

Te społeczne formy wsparcia opieki medycznej w drugiej połowie XIX w. w guberni płockiej były wręcz niezbędne ze względu na niewielką liczbę lekarzy praktykujących w tej części Królestwa Polskiego, podobnie jak i skromną liczbę pozostałych przedstawicieli ówczesnej służby zdrowia: felczerów, akuserek i aptekarzy. W 1912 r. gubernia płocka plasowała się na jednym z ostatnich miejsc w skali Królestwa Polskiego, po niej były tylko gubernie suwalska i łomżyńska. Podobnie było w odniesieniu do poszczególnych powiatów tej guberni, gdzie jeden lekarz przypadał na kilkanaście tysięcy mieszkańców w całym okresie pomiędzy powstaniem styczniowym a wybuchem Wielkiej Wojny. W 1912 r. w guberni płockiej wykazywano jedynie 30 lekarzy urzędowych i 19 wolnopracujących².

Autorka monografii *Medycy, higieniści i darczyńcy. Społeczne formy wsparcia opieki medycznej w guberni płockiej w latach 1865–1914*³, zatrudniona na Wydziale

¹ Vide m.in.: monografie – Cz. Kępski, *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Lublin 1993; idem, *Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka*, Lublin 2003; E. Leś, *Od filantropii do pomocniczości. Studium porównawcze rozwoju i działalności organizacji społecznych*, Warszawa 2000; eadem, *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Warszawa 2001; B. Urbanek, *Idea opieki nad chorym na ziemiach polskich w latach 1809–1914*, Wrocław 2001; Z. Podgórska-Klawe, *Od hospicjum do współczesnego szpitala. Rozwój historyczny problematyki szpitalnej w Polsce do końca XIX wieku*, Wrocław 1981; prace wieloautorskie – *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, t. 1, red. M. Przeniosło, Kielce 2008; t. 2, red. M. Przeniosło, M. Przeniosło, Kielce 2010.

² B. Sawicki, *Luźna notatka z dawnych naszych stosunków lekarskich*, „Gazeta Lekarska” 1912, nr 27, s. 812.

³ M. Milewska, *Medycy, higieniści i darczyńcy. Społeczne formy wsparcia opieki medycznej w guberni płockiej w latach 1865–1914*, Warszawa 2020, ss. 250.

Humanistycznym Akademii Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie⁴, od lat zajmuje się problematyką ochrony zdrowia, lecznictwa i opieki społecznej na prowincji Królestwa Polskiego w XIX w., a przede wszystkim na Mazowszu. Ma już w swoim dorobku naukowym monografię i kilkanaście artykułów poświęconych tej problematyce⁵, dlatego też jej warsztat naukowy i przygotowanie merytoryczne pozwoliły na podjęcie takiego właśnie tematu badawczego. Niniejsza monografia jest ponadto świadectwem prawidłowego rozwoju naukowego autorki i umiejętnego przechodzenia do kolejnych aspektów obszernego tematu, będącego w kręgu jej zainteresowań badawczych. Książka jest więc owocem wieloletnich poszukiwań źródłowych, archiwalnych i bibliotecznych, które umożliwiły autorce zarówno poczynienie nowych ustaleń faktograficznych, jak również poszerzenie dotychczasowej refleksji badawczej.

Realizując podjęty temat monografii, autorka zdecydowała się wykorzystać źródła różnej proveniencji, chociaż zdecydowanie dominują informacje wydobyte z kolejnych roczników płockiej prasy (głównie „Echa Płockie i Łomżyńskie”, „Głos Płocki”, „Korespondent Płocki”, „Płocczanin”) ukazującej się w interesującym ją okresie, którą poddała skrupulatnej kwerendzie. Dzięki temu poszerzyła dotychczasowy stan wiedzy faktograficznej, w tym w znacznym stopniu wniesiony przez nią samą w poprzednich publikacjach. Oprócz prasy badanego okresu M. Milewska wykorzystwała także materiały archiwalne z Archiwum Państwowego w Płocku oraz zgromadzone w dziale rękopisów Biblioteki im. Zielińskich w Płocku. Ponadto poddała analizie różnego typu źródła drukowane (kalendarze, obzory guberni płockiej z kolejnych lat, sprawozdania, zbiory ustaw i przepisów). Informacje wydobyte ze źródeł autorka uzupełniała i konfrontowała z ustaleniami dotychczasowej historiografii. Wykaz bibliograficzny zawierający opracowania jest dosyć obszerny i chociaż można by wskazać na jeszcze inne pozycje, które nie zostały wykorzystane, to warto stwierdzić, iż w zasadzie te najistotniejsze dla realizowanego problemu badawczego, podkreślam w skali guberni płockiej, zostały wykorzystane. Wniesiony przez autorkę wysiłek heurystyczny w zakresie podjętego stopnia analizy należy więc docenić. Można byłoby jednak pokusić się o nieco szersze analizy komparatystyczne poprzez

⁴ Ponadto od 2020 r. kieruje Izłą Pamięci Strzelecka 8 – Referat Oddziału IPN w Warszawie.

⁵ Vide m.in.: M. Milewska, *Ochrona zdrowia w guberni płockiej 1865–1915*, Pułtusk 2012; eadem, *Płockie Towarzystwo Lekarskie*, [w:] *Polska – Mazowsze. Dzieje polityczno-militarne, gospodarka i kultura. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Szczepańskiemu w 65. rocznicę urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, red. A. Koseski, R. Turkowski, Pułtusk 2013; eadem, *Pracownicy ochrony zdrowia Mazowsza Północnego w latach 1865–1915*, „Rocznik Mazowiecki” 2013, t. 25, s. 111–131; eadem, *Ochrona zdrowia w Pułtusku w latach 1865–1915*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 10, Pułtusk 2014, s. 127–140; eadem, *Organizacja opieki medycznej w guberni płockiej w latach 1870–1914*, „Studia Mazowieckie” 2015, nr 4, s. 49–64.

wykorzystanie istniejących opracowań dotyczących innych części Królestwa Polskiego⁶. Pokazałoby to z pewnością skalę działań społecznych podejmowanych w Płocku i w miastach guberni płockiej na tle społecznych form wsparcia opieki medycznej w innych guberniach Przywiślańskiego Kraju.

Z drugiej jednak strony, na prace takie jak ta autorstwa M. Milewskiej z pewnością oczekują historycy dobroczynności, szpitalnictwa i opieki społecznej. Publikacja wypełnia bowiem lukę w naszej historiografii i bez wątpienia powinna dać asumpt do podjęcia podobnych prac, dotyczących guberni Królestwa Polskiego jeszcze nieopisanych, a także pozostałych dwóch zaborów. W dłuższej perspektywie tego typu regionalne prace winny stać się punktem wyjścia i bazą do opracowania syntezy opieki społecznej na ziemiach polskich w XIX w. (pod trzema zaborami).

Konceptualizacja podjętego tematu badawczego przez M. Milewską nie budzi moich poważniejszych zastrzeżeń. Natomiast mam zastrzeżenia do tytułu publikacji. Zdaję sobie sprawę, że ten w obecnej wersji brzmi zgrabnie i marketingowo, ale po pierwsze nie oddaje on kolejności omawianych w monografii zagadnień, a po drugie nieco zaskakuje wprowadzona początkowa cezura – 1865 r. Dlatego też odpowiedni tytuł, którym winna być opatrzona książka, powinien brzmieć *Darczyńcy, medycy i higieniści – społeczne formy wsparcia opieki medycznej w guberni płockiej w latach 1864–1914*, gdyż po pierwsze taka jest kolejność omawianych w poszczególnych rozdziałach zagadnień, a po drugie powszechnie przyjęta chronologia okresu popowstaniowego (tzw. druga połowa XIX w.) to lata 1864–1914. Wprowadzony przez autorkę rok 1865 jako cezura początkowa podjętych analiz nie znajduje żadnego wyjaśnienia we wstępie ani tym bardziej uzasadnienia w treści monografii⁷. Powstanie styczniowe upadło w 1864 r., rosyjskie represje zaczęły się jeszcze przed jego zakończeniem, a reforma administracyjna w Królestwie Polskim wprowadzona została z początkiem 1867 r.

⁶ Podaję jedynie przykładowe publikacje z różnych regionów Królestwa Polskiego: S. Kobla, *Z dziejów dobroczynności w powiecie kieleckim w XIX w.*, „Archiwum Historii Medycyny” 1962, t. 25, z. 4; E. Mazur, *Dobroczynność w Warszawie XIX wieku*, Warszawa 1999; K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2002; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Łódź 2010; J. Sosnowska, *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011; M. Książek, *Dzieje dobroczynności w Kielcach w XIX i początkach XX wieku*, Kielce 2016; M. Sikorska-Kowalska, *Moda na dobroczynność w wieku XIX*, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 6, „*Moda i styl życia*”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2017, s. 51–61; W. Partyka, *Opieka instytucjonalna na Lubelszczyźnie w XIX wieku. Szpitale i przytulki*, Lublin 2017.

⁷ Wszystkie istniejące najważniejsze syntezы dziejów Polski w XIX w. jako cezurę wewnętrzną dla Królestwa Polskiego stosują rok 1864. *Vide*: S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, wyd. 1, Warszawa 1968; A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, wyd. 1, Kraków 2000; J. Zdrada, *Historia Polski 1795–1914*, wyd. 1, Warszawa 2005 (Każda z wymienionych książek ma po kilka wydań).

Pod względem konstrukcyjnym książka ma układ problemowo-chronologiczny. Monografia poprzedzona została merytorycznie napisanym wstępem, a zwieńczona zakończeniem z odpowiednio ujętymi wnioskami końcowymi, chociaż, moim zdaniem, powinny być w nim odniesienia porównawcze do innych guberni Królestwa Polskiego, jeśli tego zabrakło w samej pracy. Na końcu monografii autorka zamieściła obszerną bibliografię. Zabrakło mi z kolei na końcu książki spisu tabel. Oprócz tego przekonany jestem, że monografia wiele zyskałaby na wartości i odbiorze wizualnym, gdyby został zamieszczony w niej odpowiednio dobrany materiał ilustracyjny. Czarno-białe ilustracje pasujące do opisywanej epoki nie podniosłyby przecież jakoś wyraźnie kosztów wydania. Jednak największym mankamentem tej pracy, o który nie zadbał wydawca/autorka, jest brak umieszczonego na jej końcu indeksu osób. Moim zdaniem w tej pracy, w której na poszczególnych stronach przewija się szereg postaci – jak wskazuje tytuł – chociażby „medycy, higieniści i darczyńcy”, taki spis jest niezmiernie istotny dla czytelnika. Jako brakujący element, wydający się istotnym we współczesnych publikacjach, skierowanych zgodnie z kierunkami rozwoju nauki polskiej do odbioru globalnego, wskazałbym także na angielskojęzyczne streszczenie.

M. Milewska, realizując temat, wyróżniła zagadnienia ujęte w cztery odrębne rozdziały (choć w wstępie autorka napisała „opracowanie składa się z trzech rozdziałów”⁸), z których drugi i ostatni zostały podzielone wewnętrznie na podrozdziały. Pierwszy z rozdziałów, w którym syntetycznie omówione zostały idee dobroczynności w okresie istnienia Królestwa Polskiego, jest wprowadzającym do dalszych rozważań. Zabrakło mi w nim jednak jednego istotnego wątku, a mianowicie podejmowanej działalności dobroczynnej o charakterze pozainstytucjonalnym. Takie formy miały miejsce pod koniec XIX i na początku XX w. w niejednym mieście i miasteczku Królestwa Polskiego. Działania takie podejmowane były najczęściej z inicjatywy miejscowej nielicznej elity inteligenckiej, a najczęściej lekarzy. W działania tego typu wchodziły też towarzystwa ogniowe istniejące przy ochotniczych strażach ogniowych⁹.

W rozdziale drugim M. Milewska scharakteryzowała funkcjonowanie instytucji opieki medycznej w guberni płockiej w drugiej połowie XIX w., skupiając się przede wszystkim na ukazaniu struktury placówek medycznych i pracującej w tej części Królestwa Polskiego kadry medycznej. Rozdział trzeci poświęciła przybliżeniu działalności Płockiego Towarzystwa Dobroczynności, chociaż w moim przekonaniu tytuł tej części pracy powinien brzmieć *Płockie Towarzystwo Dobroczynności i inne organizacje społeczne o charakterze dobroczynnym w guberni płockiej*. W tle

⁸ M. Milewska, *Medycy, higieniści...*, s. 11.

⁹ Aby o tym się przekonać, wystarczy lektura rozdziałów poświęconych epoce zaborowej w dobrze napisanych monografiach miast gubernialnych i powiatowych.

prowadzonej narracji pojawia się przecież Żydowskie Towarzystwo Dobroczynne, a ponadto warto byłoby podać informacje o funkcjonowaniu w Płocku także rosyjskiej instytucji dobroczynnej, zorganizowanej przy miejscowej parafii prawosławnej. *Nota bene* kwestia działalności dobroczynnej społeczności rosyjskiej w Królestwie Polskim w okresie pomiędzy powstaniem styczniowym a wybuchem pierwszej wojny światowej jak dotąd była pomijana z różnych względów¹⁰. Wynikało to m.in. ze złych wspomnień, jakie pozostawili Rosjanie w świadomości Polaków, co wiązało się z patrzeniem na problem przez pryzmat okresu niewoli narodowej i polityki rusyfikacji w XIX w. W związku z inwazją Rosji na Ukrainę tematyka ta najpewniej nadal nie znajdzie chętnych do jej podjęcia w chwili obecnej. Ostatni z rozdziałów zatytułowany został *Organizacje społeczne działające na rzecz ochrony zdrowia i popularyzacji higieny w guberni płockiej*. Autorka omówiła w nim działalność dwóch płockich organizacji: Płockiego Towarzystwa Lekarskiego i płockiego oddziału Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego.

Dokonując oceny merytorycznej monografii, chciałbym podkreślić, iż zebrany przez autorkę materiał faktograficzny i opiniotwórczy został rzeczowo wykorzystany przy jednoczesnej jego krytycznej analizie, weryfikacji różnych przekazów i następnie opisany. Autorka, moim zdaniem, zrealizowała założone sobie cele badawcze: jakie organizacje społeczne wspomagały opiekę medyczną w guberni płockiej? Jaki był zakres ich działalności oraz jakie metody i formy działalności były przez nie prowadzone?¹¹ Wykorzystane źródła M. Milewska rozważnie analizuje, nie ulega pokusie budowania tez w oparciu o informacje fragmentaryczne, chociaż niekiedy było to niestety nieuniknione (zarówno stan zachowania źródeł, jak i ich charakter). Analizy, wnioski i uogólnienia zawarte w niniejszej monografii są jak najbardziej przekonujące, a przy tym autorka „nie naciąga” źródeł dla uzasadniania postawionych tez, w swoich ocenach stara się być obiektywna, koncentruje się na analizie przyczyn i skutków opisywanych zjawisk. Ponadto, jeżeli zawarte w pracy niektóre konstatacje prowokują do podejmowania polemiki, to uważam, że jest to jeszcze jeden atut tej monografii. Jako pozytyw chciałbym wyartykułować umiejętne wplatanie przez autorkę najczęściej niewielkich cytatów pochodzących ze źródeł, które zostały odpowiednio dobrane i uzupełniają prowadzoną narrację. Prowadzone analizy zostały dobrze udokumentowane poprzez aż ponad tysiąc przypisów (przy niewielkiej przecież objętościowo publikacji). Zawierają one niekiedy informacje uzupełniające wobec głównego toku rozważań w poszczególnych rozdziałach. W tym miejscu zgłaszam jednak uwagę, że przy takiej ich liczbie należałoby wprowadzić je

¹⁰ Cf. K. Latawiec, *Rosyjskie instytucje dobroczynne w Królestwie Polskim między powstaniem styczniowym a I wojną światową. Zarys problematyki*, [w:] *Dobroczynność i pomoc społeczna...*, t. 1, s. 57–73.

¹¹ M. Milewska, *Medycyna, higienistyka...*, s. 11.

odrębnie dla poszczególnych rozdziałów, a nie ciągłych dla całej monografii. Trudno jest poszukiwać w takim przypadku konkretnych pozycji, które gdzieś dużo wcześniej zostały podane w pełnym brzmieniu, a dalej jedynie poprzez skróty.

Lektura monografii M. Milewskiej nasuwa jeszcze kilka uwag generalnych i szczegółowych dotyczących chociażby zasad stosowania aparatu naukowego. Po pierwsze, zabrakło mi jeszcze jednej końcowej korekty napisanego tekstu, najpewniej z powodu napiętych terminów wydawniczych, dlatego też pojawiło się cały szereg usterek różnego typu. Pojawił się nawet taki błąd, jak pisownia małymi literami nazwy Królestwo Polskie w nagłówkach rozdziału pierwszego na wszystkich jego stronach czy też podobnie małą literą zapis nazwy Płockie Towarzystwo Dobroczyńności we wszystkich nagłówkach w rozdziale trzecim. Ponadto brak korekty spowodował błędy w prawidłowej pisowni nazwisk, np. autorów wykorzystywanych publikacji. Po drugie, pojawiły się usterki w zapisach części przypisów. W niejednym z nich wystąpiło dublowanie dwóch rodzajów stosowanych skrótów. Są to zapisy przypisów w następujący sposób: A.J. Nowowiejski, *Płock – monografia historyczna...*, op. cit., s. 665. (to op. cit. jest tutaj już zupełnie niepotrzebne, gdyż zastosowano dwa skróty w jednym zapisie!!). Stosujemy tylko wykropkowanie albo wyłącznie op. cit.: A.J. Nowowiejski, *Płock – monografia historyczna...*, s. 665 lub A.J. Nowowiejski, op. cit., s. 665). Po trzecie, wystąpiły drobne usterki w zamieszczonej na końcu monografii bibliografii. Z pewnością kilka tomów *Kronik* Bolesława Prusa to nie opracowania, a źródła drukowane i tam też powinny się znaleźć. Podobnie jak praca z 1840 r. autorstwa J. Swobody czy artykuł z „Gazety Lekarskiej” z 1912 r., które winny być przypisane według innego kryterium, a nie zaliczone do opracowań. W końcu po czwarte, należało zadbać o podawanie pełnego imienia przy nazwisku osób po raz pierwszy pojawiających się na stronicach książki. Zdaję sobie sprawę, iż nie zawsze było to możliwe, ale np. można było spróbować poszukać imion choćby medyków (a oni w zasadzie przeważają w publikacji) w co najmniej kilku pozycjach, gdzie istniała duża szansa na znalezienie informacji o lekarzach, a które z pewnością autorka powinna znać¹².

Z kolei jako znaczący pozytywny edytorski chciałbym podkreślić trafny projekt okładki, która zawartymi na niej elementami znakomicie nawiązuje do treści publikacji.

Autorka popełniła jedynie nieliczne usterki merytoryczne bądź zamieściła analizy skłaniające do uwag polemicznych. W rozdziale pierwszym na s. 43 podana

¹² *Dzieje nauczania medycyny i farmacji w Warszawie (1789–1950)*, red. M. Łyskanowski, A. Stapiński, A. Śródka, Warszawa 1990 (głównie tekst A. Śródki); S. Konopka, *Polska bibliografia lekarska XIX wieku (1801–1900)*, t. 11, Warszawa 1982; P. Szarejko, *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, t. 1–6, Warszawa 1991–2001; S. Kościński, *Słownik lekarzy polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy Polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej*, Warszawa 1883.

została tylko nazwa Aleksandrów, a powinien być Aleksandrów Łódzki, dla odróżnienia od nadgranicznego Aleksandrowa Kujawskiego. Jak napisała M. Milewska, wspomniany Aleksandrów nie był ośrodkiem miejskim, ale należy pamiętać, iż była to silnie zurbanizowana podłódzka osada przemysłowa, która utraciła prawa miejskie na skutek carskiej reformy miejskiej z 1869/1870 r. Ta osada o charakterze przemysłowym zamieszkiwana była w większości przez społeczność ewangelicką i nie powinno dziwić, że przez lata istniało tutaj towarzystwo dobroczynne.

Moim zdaniem należałoby przeanalizować dane statystyczne dotyczące liczebności lekarzy w stosunku do liczby pacjentów dla gub. płockiej, które zostały zamieszczone na s. 70 – dla 1880 r. jeden lekarz przypadał na 13 949 mieszkańców, a wcześniej (s. 66) autorka, powołując się pracę pod redakcją Stanisława Kalańskiego, podała, że trzy dekady później – w 1910 r. – jeden lekarz przypadał na 45 000 mieszkańców. Skąd aż tak ogromna dysproporcja (chyba któreś dane statystyczne są błędne?). Nawet jeśli nie zmieniała się liczba praktykujących w tej guberni lekarzy, to przyrost mieszkańców nie był aż tak ogromny w tym okresie (wypadałoby, że ok. 3-krotny).

W rozdziale trzecim i czwartym zabrakło ujednoczenia pisowni organów omawianych towarzystw, np. Rada Gospodarcza pisana jest w różnych miejscach wielką albo małą literą, ta sama uwaga dotyczy pisowni też innych organów, m.in. Komisji Rewizyjnej, Zebrania Ogólnego. Należało też przyjąć jednolitą formułę zapisu nazwy Płockie Towarzystwo Dobroczynności w całej pracy, np. używając konsekwentnie skrótu PTD. Zabrakło ponadto ujednoczenia w całej pracy zapisu słowa rubel, co spowodowało, że występuje kilka różnych wersji stosowanych skrótów.

Pojawiły się pewne powtórzenia w rozdziałach trzecim i czwartym dotyczące przytułku dla starców i kalek oraz jego połączenia z dwoma innymi zakładami, a mianowicie ochronką dla dzieci i przytułkiem dla sierot.

Chciałbym wyraźnie zaakcentować, iż powyższe uwagi nie umniejszają w żaden sposób wartości merytorycznej monografii Marty Milewskiej, a sformułowane przeze mnie różnego typu konstatacje mają przede wszystkim charakter uzupełniający. Są w moim przekonaniu propozycją pewnych zmian i ulepszeń, gdyby doszło do kolejnego wydania publikacji. Podkreślam, że poziom merytoryczny recenzowanej pracy nie budzi moich poważniejszych zastrzeżeń. Pracę cechuje szeroki zakres problemowy, którego konceptualizacja i realizacja wymagały dużej wszechstronności i swobodnego poruszania się w różnej problematyce z zakresu dziejów społecznych, gospodarczych, ustrojowych, politycznych i kulturalnych. Opublikowana monografia powinna trafić do obiegu naukowego i stanowić osiągnięcie w zakresie tematyki, którą autorka podejmuje, wnosząc nowe, cenne i wartościowe wiadomości. Praca ma w dużym stopniu charakter źródłowy, znacząca część analizowanych materiałów nie była dotychczas wykorzystywana przez

badaczy (głównie artykuły z prasy regionalnej i lokalnej). Monografia napisana została przystępnym dla czytelnika językiem z użyciem odpowiedniej dla tego typu pracy terminologii, chociaż, jak wskazałem wcześniej, zabrakło dokładnej korekty autorskiej i redakcyjnej. Monografia powinna być także przydatna do badań o charakterze komparatystycznym, a ponadto z pewnością powinna być ważnym elementem w budowaniu lokalnej tożsamości dla mieszkańców Płocka i w nieco mniejszym zakresie innych miast Mazowsza Północnego.

BIBLIOGRAFIA

- Badziak K., Walicki J., *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2002.
- Chwalba A., *Historia Polski 1795–1918*, wyd. 1, Kraków 2000.
- Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, t. 1, red. M. Przeniosło, Kielce 2008.
- Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, t. 2, red. M. Przeniosło, M. Przeniosło, Kielce 2010.
- Dzieje nauczania medycyny i farmacji w Warszawie (1789–1950)*, red. M. Łyskanowski, A. Stapiński, A. Śródka, Warszawa 1990.
- Kępski Cz., *Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka*, Lublin 2003.
- Kępski Cz., *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Lublin 1993.
- Kieniewicz S., *Historia Polski 1795–1918*, wyd. 1, Warszawa 1968.
- Kobla S., *Z dziejów dobroczynności w powiecie kieleckim w XIX w.*, „Archiwum Historii Medycyny” 1962, t. 25, z. 4.
- Konopka S., *Polska bibliografia lekarska XIX wieku (1801–1900)*, t. 11, Warszawa 1982.
- Kośmiński S., *Słownik lekarzów polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej*, Warszawa 1883.
- Książek M., *Dzieje dobroczynności w Kielcach w XIX i początkach XX wieku*, Kielce 2016.
- Latawiec K., *Rosyjskie instytucje dobroczynne w Królestwie Polskim między powstaniem styczniowym a I wojną światową. Zarys problematyki*, [w:] *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, t. 1, red. M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 57–73.
- Leś E., *Od filantropii do pomocniczości. Studium porównawcze rozwoju i działalności organizacji społecznych*, Warszawa 2000.
- Leś E., *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Warszawa 2001.
- Mazur E., *Dobroczynność w Warszawie XIX wieku*, Warszawa 1999.
- Milewska M., *Medycy, higieniści i darczyńcy. Społeczne formy wsparcia opieki medycznej w guberni płockiej w latach 1865–1914*, Warszawa 2020.
- Milewska M., *Ochrona zdrowia w guberni płockiej 1865–1915*, Pułtusk 2012.

- Milewska M., *Ochrona zdrowia w Pułtusku w latach 1865–1915*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 10, Pułtusk 2014, s. 127–140.
- Milewska M., *Organizacja opieki medycznej w guberni płockiej w latach 1870–1914*, „*Studia Mazowieckie*” 2015, nr 4, s. 49–64.
- Milewska M., *Płockie Towarzystwo Lekarskie*, [w:] *Polska – Mazowsze. Dzieje polityczno-militarne, gospodarka i kultura. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Szczepańskiemu w 65. rocznicę urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, red. A. Koseski, R. Turkowski, Pułtusk 2013.
- Milewska M., *Pracownicy ochrony zdrowia Mazowsza Północnego w latach 1865–1915*, „*Rocznik Mazowiecki*” 2013, t. 25, s. 111–131.
- Partyka W., *Opieka instytucjonalna na Lubelszczyźnie w XIX wieku. Szpitale i przytulki*, Lublin 2017.
- Podgórska-Klawe Z., *Od hospicjum do współczesnego szpitala. Rozwój historyczny problematyki szpitalnej w Polsce do końca XIX wieku*, Wrocław 1981.
- Sawicki B., *Luźna notatka z dawnych naszych stosunków lekarskich*, „*Gazeta Lekarska*” 1912, nr 27.
- Sikorska-Kowalska M., *Moda na dobroczynność w wieku XIX*, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 6, „*Moda i styl życia*”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2017, s. 51–61. <https://doi.org/10.18778/8088-801-2.04>
- Sosnowska J., *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011.
- Szarejko P., *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, t. 1–6, Warszawa 1991–2001.
- Tomaszewicz A., *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Łódź 2010.
- Urbanek B., *Idea opieki nad chorym na ziemiach polskich w latach 1809–1914*, Wrocław 2001.
- Zdrada J., *Historia Polski 1795–1914*, wyd. 1, Warszawa 2005.

NOTKA O AUTORZE

Prof. dr hab. Jarosław Kita – kierownik Katedry Historii Polski XIX wieku w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego, członek Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk, członek Prezydium Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Historycznego.

Zainteresowania naukowe: historia społeczna i gospodarcza XIX i XX w., dzieje społeczeństwa polskiego na tle porównawczym ze społeczeństwami Europy Środkowo-Wschodniej, historia ziemiaństwa polskiego, europejska kultura uzdrowiskowa XIX–XXI w., dzieje wojskowości polskiej w dobie zaborów, historia nauki w XIX–XXI w., przeszłość łódzkiego środowiska naukowego, dzieje miast regionu Polski centralnej.

e-mail: jaroslaw.kita@uni.lodz.pl